

ר' משה בנימין: מראשוני המקובלים בבגדאד

שאל רגב

מעטים מאוד הם החיבורים של חכמי בבל הנמצאים בידינו מן המאה השבע-עשרה ועד תחילת המאה התשע-עשרה, וכמה סיבות לדבר. כפי שהראה בניהו במאמרו,¹ ידעה קהילת יהודי בבל עליות ומורדות במשך המאות השבע-עשרה והשמונה-עשרה, הן מפאת מחלות, מגיפות ושיטפונות, הן מפאת מלחמות וכיבושים בין פרס ובין האימפריה העות'מאנית. מאורעות אלו ובעיקר השיטפונות, הם ככל הנראה שהשמירו כתבים שאולי השאירו אחריהם חכמים מן התקופה, וכיוון שלא הגיעו לדפוס לא נודע עליהם מאומה. אפשרות אחרת היא אולי מסיבה כלשהי מיעוט חכמי בגדאד לכתוב בתקופה זו, ומכאן מיעוט החיבורים. תופעה דומה אנו מוצאים גם בישיבה הגדולה שהייתה במוצל ושבראשה עמדו חכמים ממשפחת בראזני, אשר גם הם לא השאירו אחריהם כתבים רבים, או שהשאירו ואבדו ברבות הימים. מן המאה השמונה-עשרה כבר ידוע לנו יותר על חכמים שחיו בבבל ושהשאירו אחריהם יכול ספרותי רב או מעט,² אם כי רובו לא הגיע לידינו.

תולדותיו

ר' משה בנימין היה אחד המקובלים המובהקים שחיו בבגדאד במחצית הראשונה של המאה השמונה-עשרה. תולדותיו לוטות בערפל, ומעט מאוד ידיעות עליו אנו מוצאים במקורות חיצוניים. עיקר ידיעותינו אנו שואבים מן ההקדמות לספריו

1 מ' בניהו, מקורות לתולדות יהודי בבל ולזיקה שביניהם ובין יהודי כורדיסטאן ופרס, בתוך: 'אבישור (עורך), מחקרים בתולדות יהודי עיראק ובתרכותם 2, אור יהודה תשמ"ב, עמ' 1-82; מ' בניהו, ספרים שנתחברו בבבל וספרים שנעתקו בה, ירושלים תשנ"ג, עמ' טז-כד. וראו מכתבו של הרב יוסף חיים לפרופ' אברהם שלום יהודה המובא להלן.

2 א' בן-יעקב, יהודי בבל, ירושלים תשכ"ה, עמ' צג-צט.

ששרדו. בניהו³ מציין כי בשו"ת "צדקה ומשפט" נז' "ח' משה הזקן"⁴ שהיה דיין בבגדאד. בניהו משער כי הוא ר' משה בנימין שבא מסנדור שבמחוז מוצל ושימש כרב בקהילה בבגדאד או אחד מחכמיה. מכל מקום הוא ודאי שימש כדיין בבגדאד בין אם היה אב בית הדין או דיין מן השורה. בהקדמתו לספרו האחרון "מעשה רב" הוא מזכיר את חיבוריו, ובין היתר, מציין "ומלבד קצת פסקים אשר הוצאתים לאורה". פסקים אלה ודאי היו פסקים שהגיעו אליו בהיותו דיין, והוא שכתב את הפסק ושלחו לתעודתו. אולם אליה וקוץ בה, לא מצינו ספר פסקים שלו שיצא לאור או שמצוי בכ"י. אולם בספר בית דינו של שמואל לר' שמואל בן שלמה לניאדו⁵ מצויות שתי תשובות משל ר' משה בנימין. האחת היא "בענין התרת נדר שלא יכנס לבית הכנסת", נושאת תאריך "יום ו' בשבת ז' לחודש תשרי" ללא ציון שנה, ובסופה הוא חותם "כה נאם עבדא דרבנן החותם פה בגדאד יע"א הצעיר משה בנימין ס"ט". (שם, סי' מב) תשובה אחרת הנמצאת באותו ספר⁶ היא "בענין ירושת אלמנה בשטר לבתה, ובנה טוען כי מגיע לו". לתשובה זו אין תאריך כתיבה; ובסופה הוא חותם "כה נאם שפל אנשים עבדא דרבנן הצעיר משה בנימין ס"ט". לתשובה זו, שאין מוזכר בה מקום מושבו בגדאד, הוסיף ר' משה בנימין תוספת לאחר החתימה ובה כתב:

וכתבתי זה משום טענת הטוען דעל ידי פיתקא של גוים אנשי השוק שהודה שמעון לראובן בסך כך וכך ולא נעשית בערכאות ונתנה ראובן ליוסף ובנימין בלא כתיבה ומסירה דעידי ישראל ואמר בדעתו שהיא מועלת במקום שטר לגבות אף מיתמי והדבר ברור שאין לזה שחר וכתוב אצלי על זה באורך ומה אעשה במקום דעמי בעצו ישאל וכו'. ואין הפנאי מסכים לכתוב יותר. גם זה דברי עבדא דרבנן, משה.

לשתי התשובות הוסיף ר' שמואל לניאדו כותר בראש התשובה "תשובת ר' משה בנימין אב"ד בגדאד". נראה, אם כן, כי היה פוסק מפורסם עד כדי שר' שמואל לניאדו

3 מ' בניהו, מקורות לתולדות יהודי בבל (לעיל הערה 1).

4 ר' צדקה חוצין, צדקה ומשפט, ירושלים תרפ"ו, חושן משפט, סי' א, דף צד ע"ב, ד"ה כללא דמלתא. וראו על תשובה זו ש' רגב, "משבר מנהיגותו של ר' צדקה חוצין בבגדאד", ממזרח וממערב, ח (תשס"ח), עמ' 57-70.

5 כ"י פריס, כ"ח A 93 H מס' הסרט במתכ"י [=במכון לתצלומי כתבי יד עבריים בירושלים] F12858. ראו בית דינו של שמואל, ההדירה ל' בורנשטיין-מקובצקי, ירושלים תשע"ז, סי' מב, עמ' 552-559.

6 בית דינו של שמואל, שם, סי' מד, עמ' 608-617.

מארם צובה שולח אליו תשובות לחוות דעה. את התשובות שולח ר' משה בנימין לר' שמואל לניאדו כדי שיעריך אותן ולשמוע את חוות דעתו. יש שאלה נוספת ששלח לר' שמואל לניאדו בעניין נזירות שמשון על מקרה שהתרחש בעיר עאנה. (בית דינו של שמואל, סי' סב). הוא רצה לשמוע את חוות דעתו של ר' שמואל.⁷

כן נראה שהיה אב בית דין בבגדאד, או לפחות ישב שם כדיון. בתשובה שנשלחה לר' שמואל לניאדו הוא מוזכר כדיון המקיים חתימה יחד עם ר' שמעון מזרחי.⁸ ועוד כפי שנראה להלן, בדרך כלל הוא מזכיר את כל הספרים שחיבר בשמם, ומתאר אותם, את תוכנם ואת דרך חיבורם. לספר הפסקים אין שום תיאור ואין לו שם, והביטוי "הוצאתים לאורה" גם הוא בעייתי ואינו ברור. האם הוא התחיל להכין ספר כזה כדי להוציא אותו לאור ולא עלה בידו, או ששליחת הפסקים היא בעיניו הוצאתם לאור? ההיסטוריון שלמה א' רוזאניס כותב, כי ר' משה בנימין היה רב כולל בבגדאד, אך אינו מביא סימוכין לדבריו: "הרב הכולל בבגדאד בראשית הדור הוא היא ר' משה בנימין והוא חבר ספר 'מעשה רב' כולל פשטים על מאמרי המדרש רבא ונדפס בשני חלקים בקושטנדינא בשנת תצ"ו".⁹

אולם בחלק הרביעי של ספרו הוא מכנה אותו רק "הרב הגדול" והוא מונה את ספריו, מאפיין אותם ומסכם את הקורות אותם. דבריו כאן מתבססים על הקדמת ר' משה בנימין לספרו "מעשה רב".¹⁰

בשנת תצ"ב חיבר ר' משה בנימין תפילה להצלחת הצבא התורכי במלחמתו נגד הפרסים, ובסופו של דבר ניצחו התורכים ובגדאד ניצלה. ר' משה בנימין היה בבגדאד, ושם סיים בשנת תצ"א את ספרו "שערי ירושלים". כשלושים שנה לפני כן נשלחה איגרת מסנדור ליעקב בנימין בירושלים ועליה חתום "הצעיר משה בנימין ס"ט". ייתכן אם כן שר' משה בנימין הוא ר' משה סנדורי שמוצאו מסנדור ועבר בשלב מסוים לבגדאד ושם שימש ברבנות. בהשוואת הכתיבה באיגרת לכתיבה בספר "שערי ירושלים" מוצא בניהו זהות מפתיעה, דבר המאשש את השערתו שכותב אחד כתב את האיגרת ואת הספר "שערי ירושלים" הוא ר' משה בנימין = ר' משה סנדורי.

7 על הקשר בין חכמי ארם צובה ובין בגדד במאה הי"ח ראו: לאה בורנשטיין-מקובצקי, עיר של חכמים וסוחרים, הוצאת המרכז האוניברסיטאי אריאל 2012.

8 שם, סי' לב, עמ' 446. ר' ישראל קמחי תמה על כך. ראו בית דינו של שמואל, עמ' 174 ב.

9 ש"א רוזאניס, קורות היהודים בתורקיה וארצות הקדם, סופיה תר"ץ-תרצ"ח, חלק חמישי, עמ' 208.

10 שם, ח"ד, עמ' 298.

לפי זה ר' משה הזקן הנזכר אצל הרב חוצין, הוא ר' משה בנימין, והוא מכונה זקן אולי כיוון שכבר היה זקן ובא בימים. בתשובה הנ"ל משו"ת "צדקה ומשפט" ר' צדקה חוצין מקדים את "ח' משה הזקן" לשושלת הרבנים מזרחי הנזכרת שם, אולי כדי לקשר בין בני המשפחה, ולכן מנה אותם בסדר הכרונולוגי. או אולי שכינהו זקן כפשוטו ומשמעו שבאותו הזמן שבו כתב הרב צדקה חוצין את תשובתו היה ח' משה זקן בא בימים, וזו גם הסיבה שהוא מקדים אותו על פני בני משפחת ברזאני מפאת כבודו. העובדה שהוא נזכר בתואר הסתמי ח' ולא בתארים אחרים היכולים להעיד על גדלותו בתורה ועל מעמדו יכולה להיות תוצאה של המחלוקת שנתגלעה בין קבוצת החכמים שהייתה בבגדאד באותה התקופה ובין החכם החדש שהובא מארם צובה כדי להקים את מוסד הרבנות והישיבה בבגדאד, וזה כפי הנראה כחלק מן הניסיון להעביר את המרכז התורני ממוצל בצפון לבגדאד שמתחילה לקבל את צביונה כעיר מרכזית ועיר בירה של ארץ בבל.

באיגרת הנ"ל משנת תס"ב מסנדור לר' יעקב בנימין מקורדיסטן שעלה לירושלים, מבקש ר' משה בנימין לשלוח לו כמה ספרים: "ספר לוחות הברית וספר מגיני ארץ וס' שפתי חכמים ובהגיעם לידי בין עם המוביל בין עם אחר בע"ה אשלח דמיהם לידך. וגם לרבות לחם משנה, ושירי כנסת הגדולה, וספרי הרב אשכנזי זלה"ה כל מה שתמצא".¹¹

עיון באיגרת מראה כי הוא מבקש לשלוח לו ספרים בהלכה ובפרשנות וספרים בקבלה. יש פירוט של כותרים שהוא מבקש לקבל בתחום ההלכה והפרשנות, ולכאן אפשר לשייך גם את השל"ה, ואילו בקבלת ספרי האר"י אינו מפרט כותרים אלא מבקש "כל מה שתמצא". יש להניח שבשלב זה בחייו כבר החל לעסוק בקבלה, ועתה הוא מבקש להעמיק בה. האם בקשתו לקבל את ספרי האר"י נבעה מכך שלא היו בנמצא בסביבתו ולא יכול היה לשאול אותם, או אולי רצה לבנות לעצמו ספרייה משל עצמו? העובדה שאינו מזכיר כותרים של ספרי האר"י מלמדת על חסרונם במקומו ובתקופתו. כאמור האיגרת נשלחה עוד בהיותו בסנדור לפני הגיעו לבגדאד, ואולי התכוון לעבור לבגדאד, ולכן רצה לאסוף ולארגן לעצמו ספרייה בסיסית של ספרי הלכה ופרשנות וגם ספרי קבלה. אם השערה זו נכונה, אפשר על כן להניח, כי המעבר לבגדאד היה כנראה בעקבות מינוי רבני שקיבל, ואולי לשם כך נשלח לשם.

11 האיגרת התפרסמה על ידי יעקב מאן ב- Texts and Studies, ח"א (1931), עמ' 535-537.

בהקדמתו לספר "שערי ירושלים" מתלונן ר' משה בנימין על מר גורלו, וממנה אנו למדים שכל משפחתו, אשתו וילדיו, מתו במגפה, אחת מיני רבות שפרצו באותן השנים בבגדאד. בעקבות מות משפחתו, עלה בדעתו לעלות לארץ ישראל ולהתגורר בירושלים, אך הדבר לא הסתייע בידו בשל סיבות שהוא מכנה אותן "כמה סיבות הידועות", אבל בלי לפרט אותן. נראה שהיו אלה בעיות כספיות שמנעו ממנו לצאת לדרך.

ובהיות שבעו"ה [=שבעונותי הרבים] היתה עלי יד ה' ומתו כל נפשות ביתי במגפה, ואותו רק אני לבדי, עלה בדעתי לילך ולשכן כבוד בירושלים תוב"ב [=תבנה ותכונן במהרה בימינו] ולא אסתייעא מילתא כי קמי שמיא גליא כי זה לי ימים מקדם עיני ולבי שם כל הימים ולא עלה בידי מחמת כמה סיבות הידועות, ולכן עלה בדעתי לתת נפשי ורוחי וכל רעיוני לבבי זמן מה לעסוק בנסתרות ולחבר מעט ספר כדי שיהיה לי לזכרות הן מחמת זכרון ירושלים תוב"ב והן מחמת הבנים ולכן קראתי שמו "שערי ירושלים" להורות שבכלל זכירת ירושלים לטובה יהא שמי נזכר עמה.¹² [כל ההדגשות בציטוטים מכאן ואילך הן במקור].

כתיבתו של הספר "שערי ירושלים" נסתיימה בחודש אדר ב בשנת תצ"א בבגדאד, דהיינו כבר לפני כן חי בבגדאד, ושם נספתה משפחתו במגפה. דברים דומים כתב גם בהקדמה לספר "תפלה למשה" אשר נכתב כשנתיים מאוחר יותר, והשלמתו הייתה בר"ח מנחם אב בשנת תצ"ג. גם בהקדמה זו הוא מביע את כמיהתו לעלות לארץ ישראל ולגור בירושלים אולם כאן כבר אינו מדבר על הסיבות המונעות ממנו את העלייה. בהקדמה זו העלייה והמגורים בירושלים הם משאת חיו "והיו עיני ולבי שם כל הימים", אך מטרתו זו לא התממשה, והוא מתנחם בכתיבת הספר העוסק בגאולתה של ירושלים.

ולהיות שכל ימי, משעמדתי על דעתי כל חשקי הוא לעלות ולשכון כבוד בירושלם על התורה ועל העבודה, והיו עיני וליבי שם כל הימים, אמרתי אחבר ספר על שם ירושלם עיה"ק ת"ו [עיר הקודש תבנה ותכונן] ואתנחם בו. לכן שמתתי אל לבי וכתבתי פירוש על ז' דנחמתא המדברים בנחמת ירושלים תוב"ב.¹³

12 שערי ירושלים, כ"י, דף ב ע"ב.

13 תפלה למשה, הקדמה.

הביטוי "משעמדי על דעתי" מכונן בדרך כלל לתקופת הבגרות והבחרות, דהיינו מתקופת המעבר מן הילדות וגיבוש דעה וכיוון בחיים. אולם כאן ייתכן שהוא מרמז על משמעות אחרת, שכן הוא מופיע לאחר כתיבת הספר "הואיל משה" שכאמור הוא ספר פרשנות בדרך הפשט, ולפי זה ייתכן שמשמעותו היא משהגיע לגיל בינה דהיינו גיל ארבעים. הוא אינו מסתפק בפשט וטוען שכדי למצות את יכולותיו הוא צריך לצלול לתורת הסוד ולחבר גם בה ספר או ספרים. נראה לי לכן שהשאיפה לעלות לירושלים קשורה לרצונו לעסוק בקבלה בירושלים שבה הייתה ישיבת המקובלים הידועה "בית אל". נזכור גם כי באיגרת שהזכרנו לעיל הוא מבקש לספק לו ספרי קבלה מאיש שהוא תושב ירושלים, ולא ממקומות הדפסת הספרים שבוודאי מציאתם שם הייתה קלה יותר. הנחתו הייתה שבמקום שלומדים את הספרים הללו יהיו הם נפוצים וידועים יותר ממקומות אחרים.

כיוון שלא הצליח לעלות לירושלים כאמור, הוא מתנחם בכתיבת הספר ששם ירושלים נזכר בו, ואשר עוסק בנחמת ירושלים. אולם הספר עוסק ברוב רובו בקבלה, ואילו בפשט העיסוק הוא מועט ובדרך אגב.

שמתי אל לבי וכתבתי פירוש על ז' דנחמתא המדברים בנחמת ירושלים תוב"ב, ואגבן מאמרי רז"ל מדרשים ואגדות משניות ומגמרות, מקצת על דרך הפשט, ורובא דרובא ע"פ הסוד, מהקדמות הרב האר"י זלה"ה ושאר מקובלים הנמשכים אחריו.¹⁴

אנו רואים שיש הבדל בין דבריו בספר "שערי ירושלים" לאלה שבספר "תפלה למשה" בנוגע לסיבות שבגינן רצה לעלות לירושלים. אף כי בשתי ההקדמות הוא מתאונן על מר גורלו ועל מיתת אישתו וילדיו, הרי שב"שערי ירושלים" אָבֵדנָם הוא הסיבה לרצונו לעלות לירושלים. אולם ב"תפלה למשה" הם אינם הסיבה לכך, אלא רצונו לכתוב ספר שיהיה לו לזיכרון.

אך בראותי בחורותי סר הלם, ויצורי כצל כלם, ולבי דואג בקרבי. ומה גם כי הקיפוני יגונות נוספות, במיתת אשתי ובני במגפה, ואותר רק אני לבדי, על כן אמרתי תנחמני ארש"י לתור ולדרוש אחר דברי חכמים ולחבר ספר להיות עולה לי לזכרון.¹⁵

בהמשך הדברים מתברר שהיו לו שלושה בנים שמתו, והוא מדמה את שלושת הספרים שכתב כנגד שלושתם. הוא מזכיר רק שלושה ספרים אף על פי שבשלב זה

14 שם, שם.

15 שם, שם.

כבר כתב ארבעה ספרים כיוון שכאמור, כפי הנראה היו לו רק שלושה בנים שמתו. "ויהי רצון מלפני אבינו שבשמים שיחשבו לפניו אלה הג' ספרים: 'הואיל משה', ו'שערי ירושלים', ו'תפלה למשה' שחברתי כ-ג' בנים שלי, אלה תולדות משה". ייתכן שתקופה מסוימת היה בפרס ואולי אף שימש שם ברבנות לפני שהגיע לבגדאד; ואם כן, אולי נשלח לשם על ידי ראש הישיבה במוצל כפי שראינו גם אצל ר' עזרא הבבלי.¹⁶ השערה זו מבוססת על רמז בדבריו בספר "שערי ירושלים", שם הוא סובר אחרת מרש"י בעניין פירוש מילה מסוימת שרש"י פירשה כמילה פרסית במובן מסוים, והרב משה בנימין אומר שרש"י לא היה בקי בשפה הפרסית והטעו אותו. הוא מביא את פירושה הנכון של המילה בפרסית: "והנה בכלל הספרים כתוב חיוור גווני ופירש"י ז"ל מאה גוונין בלשון פרסי ואחרי המחילה דאינו כך בלשון פרס והמגיד לו טעה רק צריך להיות בר חיוור גווני ופירושו אלף בלשון פרסי".¹⁷

כתביו

בהקדמותיו לספרים ששרדו נהג ר' משה בנימין לספר לנו בין היתר על ספרים שכתב. מבחינה זו חשובה ההקדמה של הספר האחרון שכתב "מעשה רב", ממנה אנו למדים כי חיבר חמישה ספרים, שניים מהם אבדו ושלושה שרדו. הספרים הם:

- א. "מטה משה" – על המסורות בתורה, אבד;
- ב. "הואיל משה" – דרושים על התורה, אבד;
- ג. "שערי ירושלים" – מצוי בכ"י יחיד;
- ד. "תפלה למשה" – נחשב כאבוד, ומצאתיו, והוא הספר המוגש כאן לקורא;
- ה. "מעשה רב" – ספרו היחיד שנדפס, קושטאנטינא תצ"ו (ד"צ ירושלים תשמ"ב).

שני הספרים הראשונים היו כפי הנראה על דרך הפשט, ואילו שאר שלושת הספרים הם על דרך הקבלה בשילוב עם הפשט. המינוח בין הפשט ובין הקבלה משתנה מספר לספר. כפי שניתן לראות מן הרשימה דלעיל שני הספרים שעסקו בפשט אבדו, שני ספרים אחרים שעסקו בקבלה שרדו בכ"י, ואילו הספר האחרון שכתב עלה בידו גם להדפיסו. על פי דבריו בספר האחרון שכתב "מעשה רב", הוא שלח את שני הספרים שעסקו בקבלה, דהיינו "שערי ירושלים" ו"תפלה למשה" לקושטא כדי להדפיסם ונשדדו בדרך. לאחר אבדן שני הספרים, התחיל לכתוב את ספרו האחרון שגם אותו שלח להדפסה והצליח להדפיסו.

16 ראו המבוא לספרו נתיבות שלום, אור יהודה תש"ע, עמ' יט-כ.

17 שערי ירושלים, דף קיב ע"ב.

בהקדמתו לספר "תפלה למשה" מתאר ר' משה בנימין מקצת מחיבוריו ומעשיהם. הוא אינו מזכיר כלל את הספר "מטה משה" שהיה הראשון שכתב, אלא מתאר רק את שלושת הספרים האחרים, הספר החמישי עדיין לא החלה כתיבתו:

והברתי ספר כלול ממדרשים ואגדות על פי הפשט ועל פי הדין על כל פ' ופ' מחמשה חומשי תורה ובתוכו כמה לשונות רש"י ותוס' ושאר מפרשים [...] וקראתי שמו "הואיל משה". ואף גם זאת לא שקטתי, ולא נחה דעתי בזה, כי אמרתי התורה ניתנה בד' דרכים פרד"ס, [= פשט, רמז, דרש, סוד] ולא אצא ידי חובה בפשט לחוד, רק אם אתור ואחפש בחכמת האמת [...] שמתי אל לבי וכתבתי פירוש על ז' דנחמתא המדברים בנחמת ירושלים תוב"ב, ואגבן מאמרי רז"ל מדרשים ואגדות משניות ומגמרות, מקצת על דרך הפשט ורובא דרובא ע"פ הסוד, מהקדמות הרב האר"י זלה"ה ושאר מקובלים הנמשכים אחריו, וקראתי שם הספר **שערי ירושלים** [...] ותכף ומיד שמתי פני לעשות פירוש ל"א מזמורים שאמר משה בתפלתו כשהוקם המשכן כדבריהם ז"ל ומתחילים מ"תפלה למשה" עד מזמור לדוד. והוספתי על זה פירוש תפי' חנה, ותפלת יונה, ותפלה לדוד, ותפלה לעני, ותפלת חזקיהו ע"ה. ורובם ככולם ע"פ הסוד מהקדמות הרב האר"י ז"ל ואגבן פסוקים ומדרשים ואגדות.

אולם בהקדמתו לספר "מעשה רב" מתאר ר' משה בנימין את כתיבת כל חמשת

הספרים:

הן כל ראתה עיני כי אע"פ שכיבדתי את קוני ממה שחנני ע"ד כבוד את ה' מהונך ממה שחננך, ותחלה חברתי ספר פירוש על המסרות שבתורה וקראתי שמו **מטה משה**, ואחר כך חברתי ספר דרושים על התורה באריכות וקראתי שמו "הואיל משה", מלבד ספר הדרושים נדרשים דבר בעתו מה טוב ומלבד קצת פסקים אשר הוצאתים לאורה. עכ"ז אמרתי בכל זה לא אצא ידי חובתי כי עדין שאלת ב"ד הצדק בי דינא רבה במקומה עומדת לשאול האדם אם עסק בנסתרות כנודע. לכן אמרתי תנחמני ארש"י אר"ש ברז"ל לעיין בנסתרות דאינון ברזא דדעת הנקרא ברא קדישא דנפיק מאחורים דאבא ומפנים דאימא שמילוי ס"ג דבאימא בגי' ז"ל ואבא היום אל העי"ן עי"ן משפ"ט היא קד"ש וחברתי ב' ספרים בדרך נסתר בנויים על פי ההקדמות הקדושות דזוהר ותיקונים והקדמות דברי האר"י ז"ל ושאר דברי מקובלים ז"ל. הא' קראתי "שערי ירושלים" וס' השני קראתי שמו "תפלה למשה" ורובם ככולם ע"ד הסוד. ולהיות ששלחתים להעלותן על מזבח הדפוס ונאנסו בדרך בעו"ה ע"י [בעונות הרבים על ידי] הלסטים נתתי אל לבי מפני עגמת נפש לפרש כל

מאמרי רבב"ח [רבה בר בר חנה] ושאר המאמרים הנלוים אליהם אשר הם תמוהים מאד ולא יכילם כל שכל ורעיון.

לאחר תיאור הספר "הואיל משה" אנו נרמזים על הימצאותם של שני ספרים אחרים או לפחות ספר אחד נוסף. וכך הוא כותב: "מלבד ספר הדרושים נדרשים דבר בעתו מה טוב ומלבד קצת פסקים אשר הוצאתים לאורה". האם נזכר כאן חיבור שהוא "ספר דרושים נדרשים דבר בעתו", היינו ישנו ספר דרשות נוסף שאינו דרושים על פרשות השבוע כמו "הואיל משה", אלא דרשות לזמנים מיוחדים, כגון שבת הגדול ותשובה וכו', דרשות לחגים, ואולי גם לאירועים מיוחדים, כגון נישואין וברית מילה או הספדים. בנוסף לספר זה הוא מזכיר גם "קצת פסקים", שהם פסקים שפסק ביושבו כדיין בבית הדין או אולי הוא אב בית הדין שכן הוא זה שבדרך כלל כותב את הפסק, והאחרים נספחים אליו וחותרים יחד איתו. ואולי גם היה ראש ישיבה בבגדאד כפי שכתב רוזאניס. דבר זה יש בו לחזק את השערתו של בנייהו שר' משה הזקן הנזכר בשו"ת צדקה ומשפט הוא ר' משה בנימין.

אולם עדיין לא ברור הביטוי "הוצאתים לאורה" שהוא משתמש בו לגבי הספר או הספרים הללו. משמעות הדברים לכאורה היא שהספר או הספרים נדפסו באיזו צורה שהיא, אולם הם אינם נזכרים בשום רשימה ביבליוגרפית או ברשימות הספרים שנדפסו בקושטא או במקום אחר. אף לא אחד מצטט מהם או מזכיר אותם או את שם המחבר, לא בספרות הדרוש ולא בספרות השו"ת של תקופתו או אחר תקופתו. לכן תמוה לשון זה שהוא משתמש בו. בכל שאר הספרים לא מצינו ביטוי זה של הוצאתים לאורה, אלא בשימוש של "חיברתי ספר" או "פירשתי". ייתכן שר' משה בנימין נמנע בשני ספרים אלה מלהשתמש בלשון חיברתי כיוון שאלה לא היו חיבור אחד שהתכוון לכתוב, אלא אוסף של דברים שנכתבו במשך שנים הן בדרשות הן בפסקים. כתיבתם של הדרשות או של הפסקים תלויה בזמן ונמשכת לאורך תקופה. בשני המקרים אין מדובר בחיבור בעל תכנית כתיבה ידועה מראש, אלא בחומר שמצטבר לאורך שנים, ובשלב מסוים כאשר יש די חומר לספר, המחבר מחליט לערוך אותו לכדי ספר. יש להניח שלאחר שהצטברו אצלו מספר רב של דרשות ופסקים, ערך אותם, והפך אותם לספר או שניים. ואולי זאת כוונתו בלשון 'הוצאתים לאורה' ולא דווקא להדפסתם. הדבר מסביר לנו את הייעלמותם של חיבורים אלו מרשימת הספרים של המדפיסים השונים ואי אזכורם על ידי חכמי דורו והדורות שלאחר מכן.

בשני הספרים, "שערי ירושלים" ו"תפלה למשה", מדגיש ר' משה בנימין את כיוונו העיקרי שהוא הכיוון הקבלי, אם כי עדיין הוא משלב בהם גם דברי הפשט. הוא אינו רואה עצמו משלים את תכליתו ושלמות נפשו רק בעיסוק בפשט ועיקר השלמות

לדעתו היא בתורת הסוד. על שיטתו בכתיבת הספר "שערי ירושלים" הוא כותב בהקדמתו לספר:

כי לא מחכמתי ומעוצם בינתי עשיתי זאת, רק מצאתי יסוד מוסד יסוד ספיר וגזרתו פנינים מהרב הקדוש האלוהי האר"י זלה"ה, ועל פי יסודו של הרב הקדוש זלה"ה בניתי בניני מהקדמותיו אשר בידי, ואשר מצאתים בשאר ספרי המקובלים. ומהם הקדמות דברי שאר המקובלים, ואגבן מדברי הזוהר, ותיקונים, כאשר עיני הרוואה תחזינה מישרים. ובניתי עליהם מאמרי חז"ל מדרשים ואגדות, וכן משניות ומימרות ופסוקי אנ"ך, ואגבן פירוש להפטרות ז' דנחמתא רובם ככולם ע"פ הסוד בנויים על פי הקדמות הרב זלה"ה ושאר מקובלים כנ"ל.¹⁸

בשני הספרים, "שערי ירושלים" ו"תפלה למשה", השיטה דומה. בשניהם ברור שעיקרם הוא דברי הקבלה שבהם, ואגבם הוא מביא גם דברי הפשט והדרש ממקורות חז"ל השונים. כאמור, שני הספרים הללו הוא שלח להדפסה, ובדרך הם נשדדו. כפיצוי לכך הוא כתב את הספר החמישי "מעשה רב", וכך הוא אומר:

ולהיות ששלחתים להעלותן על מזבח הדפוס ונאנסו בדרך בעו"ה ע"י הלסטים נתתי אל לבי מפני עגמת נפש לפרש כל מאמרי רבב"ח ושאר המאמרים הנלוים אליהם אשר הם תמוהים מאד ולא יכילם כל שכל ורעיון, ואגבן כמה מאמרים ופסוקי אנ"ך בכמה דרכים של רמז ושל סוד, כאשר עין הקורא תחזינה מישרים, כדי להודיע שבחן שלחכמים שאפילו שיחתן צריכה תלמוד, כי לא לחנם יוציאו מפיהם מילין רק מדברים למטה וכונתם למעלה ברזין עילאין פנימאין.

נראה שהשודדים סחרו בהם ועל כן שרדו שני הספרים הללו, ואילו השניים הראשונים שלא היו במשלוח לדפוס לא שרדו. ספר "שערי ירושלים" הגיע בסופו של דבר לערש הולדתו בבגדאד. הוא נזכר בספר "תהלה לדוד" של החכם המקובל ר' ששון מרדכי שנדוך (נפטר בשנת תקצ"ו). הספר נכתב בבגדאד בשנת תקע"ד (1814) ונדפס לראשונה שם בשנת תרנ"ב (1892). על פי המובאה נראה שהיה לפני ר' ששון שנדוך עותק של הספר "שערי ירושלים" שכן הוא מציין מראה מקום מדויק של כתב היד, ואינו מביא דבר מפי השמועה. הציטוט הוא ארוך כחצי עמ' מכתב היד והבאתי

את תחילתו בלבד. "הנה כתב בס' 'שערי ירושלים' משם המפ' דקנ"ז ע"ב על אומרם כל מקום שאתה מוצא גדולתו שם אתה מוצא ענותנותו".¹⁹ כ"י זה התגלגל לאחר מכן ועבר בעלים שונים עד שמצא מקום מנוחה אצל ח' עזרא מרדכי ח' דוד (תרכ"ד-תרצ"ו) שעסק גם במסחר בכ"י. ממנו נקנה בשנת תרפ"ה ע"י הגבירה רחל בחר בעת ביקורה בעיר בגדאד, ונשלח ללונדון לאחיה האספן הידוע ר' דוד ששון.²⁰

ידיעותינו על גלגוליו של ספר "תפלה למשה" הן פחותות מאלה של "שערי ירושלים". מן השער שנוסף לספר בתקופה מאוחרת, וכן מדף נוסף בסוף הספר אנו למדים שהספר הגיע בסופו של דבר לתימן, וכך קוטלג גם בקטלוג כתבי היד של הספרייה הלאומית בירושלים, על כן נעלם מעיני החוקרים והיה כאמור בגדר ספר אבוד. נראה שהספר הגיע עם עולי תימן לארץ ישראל באחת העליות המוקדמות עוד במאה התשע-עשרה. כותר הספר המופיע במסגרת בשער הוא "תפלה למשה" ומתחתיו "שערי ירושלים". כפי הנראה רוכש כ"י לא הבין את דברי ההקדמה שכתב ר' משה בנימין, ונדמה לו ששני הספרים הללו הם אחד.²¹

הספר החמישי, "מעשה רב", הסתיימה כתיבתו בבגדאד בשנת תצ"ה (1735), ונדפס שנה מאוחר יותר בקושטאנטינא בשנת תצ"ו (1736). אחד הגבירים, יוסף גבאי,²² תרם את כל הוצאות הדפוס. כדאי לשים לב לכך שלגבי הספרים הקבליים הוא עשה מאמצים להדפיסם, ואילו לגבי הספרים האחרים שאינם קבליים לא ציין מאומה על ניסיונות להדפיסם. שני הספרים הללו שכפי הנראה נשארו בבגדאד ולא נשלחו להדפסה, אבדו אולי בעקבות השיטפונות שהיו מצויים בבגדאד באותן השנים.

בהקדמה לספר "מעשה רב" לאחר תיאור הספר "הואיל משה" הוסיף המחבר משפט הרומו להימצאו של ספר דרשות נוסף, באומרו "מלבד ספר הדרושים נדרשים דבר בעתו מה טוב". נסתפקנו אם הוא ספר נוסף של דרשות או שהוא מתייחס לספר הדרשות "הואיל משה". והנה בספר "שערי ירושלים" הוא מזכיר כמה פעמים "והנה בחיבורי דרשות על התורה כתבתי בזה, יע"ש".²³ ספר זה נזכר שוב במקום אחר

19 ר' ששון מרדכי שנדוך, תהלה לדוד, עמ' רג.

20 מידע בע"פ שהתקבל ממשפחת ששון על פי פנקס רישום כתבי יד של ר' דוד ששון.

21 תיאור מלא של כ"י והשער ראו להלן.

22 ראו עליו א' בן-יעקב, יהודי בבל, עמ' צח.

23 שערי ירושלים, דף מג ע"ב.

ב"שערי ירושלים" – "וכבר כתבתי בחיבור דרשות שלי על התורה"²⁴, וכאן הוא אינו מסיים במילים יע"ש, אולם במקום זאת הוא מציין את הפרשה שממנה מובאים הדברים, פ' מצורע, ותקציר הדברים המובאים שם עם המדרש שאותו הוא מפרש שם. גם כאן לאחר הבאת הדברים על דרך הפשט המדרשי, הוא עובר לסוד כאפשרות נוספת לפירוש במילים: "ועל פי הסוד נאמר". הפניה אל החיבור הזה, שהוא על דרך הפשט כפתיחה לחלק הסוד, אנו מוצאים כמה פעמים באופנים שונים. כגון: "ועם היום שכבר כתבתי טעם בזה בחיבורי דרושים על התורה, מ"מ עוד לאלוה מלין לצד עילאה"²⁵. ההסבר הנוסף שהוא "מלין לצד עילאה" מפנה אותנו להסבר קבלי.

פעם נוספת נזכר חיבור זה בהפניה: "הנה כבר פירשתי הפסוק הזה בחיבורי דרשות על התורה."²⁶ הפסוק המיוחס כאן הוא מישעיהו פרק מ': "על הר גבוה עלי...". ובהמשך הוא מביא דיון בסוגיה ממסכת חולין וממשיך במילים: "ועוד פירשתי" ומביא דיון נוסף בסיפור מהגמרא ועל פיו מסביר את הפסוק. לאחר מכן הוא ממשיך: "ועד"ה [=ועל דרך הסוד] יאמר", בביאור הפסוק בדרך הסוד.

חיבור זה מוזכר גם בתחילת הפרק השלישי בפירוש הפטרת "ותאמר ציון" באומרו: "כבר כתבתי פירוש פסוקים בחיבורי דרושים על התורה יע"ש. ויש לי לפרש עוד."²⁷ כאן הוא מפנה אותנו שוב לספר המקורי, אבל הוא מוסיף ביאור ארוך בדרך הפשט לפני שהוא עובר לבאר על דרך הסוד. באמצע הפירוש הוא מפנה אותנו שוב לספר באופן שנראה כי הוא קיים וידוע באומרו: "ועיין שפירשתי בזו ההקדמה פסוק ושמעו מצרים כי העלית בכחך בדרשות שלי על התורה."²⁸

נזכר שוב בפרק החמישי שבו הוא דן בין היתר במחלוקת הגמרא לגבי השאלה אם לימוד תורה מחזיק את העולם או המילה מחזיקה את העולם. לאחר שהוא מסביר באריכות את הדעה הראשונה ומבסס אותה על יסודות קבליים הוא מזכיר את הדעה השנייה ומציין את דברי הגמרא שיש מחלוקת בדבר, וממשיך ואומר: "והנה כתבתי בחיבור הדרושים שלי על התורה דלא פליגי"²⁹. ומיישב את המחלוקת כשהוא מתמצת את הדברים שהביא בדרושו, ולאחר מכן ממשיך להסביר עד"ה.

24 שם, דף מו ע"ב.

25 שם, דף י ע"ב.

26 שם, דף נו ע"ב.

27 שם, דף נח ע"א.

28 שם, דף נט ע"א.

29 שם, דף עו ע"ב.

ופעם נוספת נזכר הספר באמצע דיון קבלי על משה רבינו ושליחת המרגלים, וכך הוא אומר: "וכבר כתבתי בחיבורי דרשות על התורה שזה הדבר נגלה למשה ע"ה ורמזה לישראל באומרו שלח לך אנשים ויתרו את ארץ כנען"³⁰. הפניה אל הספר בלשון אחר אנו מוצאים במקום אחד כשהוא מכנה אותו "חיבורי על התורה" ואומר:

ובזה ההקדמה פירשתי בפ' נח בחיבורי על התורה שזה כונת הפסוק שאמר אשתך כגפן פוריה. שאמר בכף הדמיון ונקוד הכף בפתח³¹ משמע שמורה על גפן המסוים והמוזכר במקום אחר והיינו ישראל שנאמר בהם גפן ממצרים תסיע שהיו ס' רבוא. וזה רומז מלת כגפן כלומר שיהיו דוגמת אותו גפן כמ"ש ר"י תחת אבותיך יהיו בניך, והארכתי בזה יע"ש [=יעויין שם].³²

ר' משה בנימין מפנה אותנו פעם נוספת לספר זה בעניין שליחת היונה ע"י נח ואומר: "וכבר כתבתי בחיבור שלי דרושים על התורה בזה יע"ש"³³. גם כאן באומרו "יע"ש" מציין הפניה אל ספר מצוי ולא אל ספר שאבד. בהמשך הוא מביא עוד הסבר לכך ממקום אחר באותו ספר באומרו "ועוד כתבתי במ"א". ושוב הספר נזכר בשם "חיבורי דרושים על התורה" כספר מצוי ומפנה את הקורא אליו. על המפגש בין יעקב ובין יוסף אומר המחבר: "ראה פניך לא פלתי והנה הראה אותי אלדים גם את זרעך. כבר כתבתי פירוש בזה בחיבורי דרושים על התורה, יע"ש. ועתה אני מפרש עוד בזה בדרך אחר"³⁴.

הדרך האחרת היא הפירוש על דרך הסוד, אותו הוא מביא בספר "שערי ירושלם". במקום נוסף בביאור מאמר מסנהדרין הוא מפנה לספר זה כספר קיים למאמר עולא: "אין ירוש' נפדית אלא בצדקה שנאמר 'ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה'. הוא אומר: 'וכבר פירשתי המאמר הזה בחיבורי דרושים על התורה בכמה דרכים, יע"ש"³⁵.

הספר מכונה גם ס' הדרושים, והוא מזכירו כאשר הוא מסביר מה הייתה חרדתו של יעקב בתפלתו לפני הפגישה עם עשו, ואומר: "וכתבתי בס' הדרושים שלי"³⁶.

שם, דף פח ע"ב.	30
בספרים שבידינו אין הכף מנוקדת בפתח.	31
שם, דף צו ע"ב.	32
שם, דף קיט ע"א.	33
שם, דף קכח ע"א.	34
שם, דף קעב ע"א.	35
שם, דף קכג ע"ב.	36

כמו כן, במקום נוסף הוא מפנה אותנו לספר וכותב: "כי בי ירבו ימיך ויוסיפו לך שנות חיים. כתבתי בזה בחיבורי דרושים שלי על התורה";³⁷ וכן למאמר התלמודי: "גדולים מעשה צדיקים יותר ממעשה שמים וארץ" הוא אומר: "וכבר כתבנו בחיבורינו דרושים על התורה פירוש למאמר זה יע"ש".³⁸ עוד מצאנו כי כאשר הוא מבאר את המאמר התלמודי העוסק בשבחיו של הקב"ה "האל הגדול הגיבור והנורא", הוא אומר: "וכבר פירשתי זה המאמר בדרושים שלי על התורה בפ' אמור".³⁹

בדיון על דברי הרמב"ם לגבי שמיעת שירה ומוסיקה בתשעה באב מפנה אותנו המחבר לחיבורו ואומר: "וכבר כתבתי בחיבורי על התורה פ' ויצא וישבתי דברי רבינו יעקב בעל הטורים ודברי רבינו ב"י [=בית יוסף] ז"ל".⁴⁰ בהמשך הוא מביא סיכום / ציטוט של הדיון לאורך למעלה מחצי עמוד, ובסיומו הוא אומר: "ועוד כתבתי שם תירוץ אחר יע"ש". במקום אחר כאשר הוא מזכיר מחלוקת לגבי חשיבות המצוות השכליות על השמיעות או להיפך הוא אומר: "וכבר כתבנו בחיבורינו על התורה בזה בפ' וצונו ה' לעשות וכו' וצדקה תהיה לנו וכו' כאשר צונו ה' אלדינו יע"ש".⁴¹

דרכו של ר' משה בנימין בד"כ להזכיר את ספריו בשמם שנתן להם, והנה כאן לא זכר את הספר בשמו אלא בתיאורו כספר דרשות. גם "הואיל משה" הנזכר כמה פעמים בכתביו הוא ספר דרשות, אך הוא אינו מכונה "חיבורי דרשות על התורה", ואילו כאן לא נזכר שם החיבור. ייתכן שזהו ספר דרשות נוסף שכתב, ואולי לא הגיע לשלמות כדי שיקרא לו בשם. מצד שני יש לשים לב לעובדה שבזמן כתיבת "שערי ירושלים" היה ספר זה מצוי וידוע, אולי אף נעתק, כיוון שהוא מפנה את הקורא לעיין בו במילים "יע"ש". אם הספר לא היה קיים מכל סיבה שהיא הוא לא יכול היה להפנות אליו אף שהיה לגיטימי להזכיר את הספר ולציין את תוכן הפירוש שכתב. החיבור "דרשות על התורה" מכיל דרשות על דרך הפשט כמו הספר "הואיל משה" ולא נכנסו בו דברי קבלה, לשם כך ייעד את הספר "שערי ירושלים". בהמשך לציטוט שהבאנו לעיל אומר ר' משה "אמנם עתה נפרש באופן אחר בדרך נסתר". את דרך

37 שם, דף קלט ע"ב.

38 שם, דף קנב ע"ב.

39 שם, דף קנה ע"א.

40 שם, דף קסד ע"א.

41 שם, דף קע ע"ב.

הנסתר הועיד ל"שערי ירושלים", ואילו הספר האחר הוא על דרך הפשט והדרש אך לא בדרך הנסתר. אפיון זה של ספר הדרשות מקרב אותו לספר "הואיל משה" שגם הוא לא נכתב בדרך הסוד.

הפרשנות הקבלית

כאמור שלושת הספרים ששרדו בשלמותם מכתבי ר' משה בנימין הם הספרים העוסקים בפרשנות קבלית. ניתוח הכותרים של חמשת הספרים שכתב מלמד כי ר' משה בנימין רמז לשמו בספרים שנכתבו על דרך הפשט: "מטה משה" ו"הואיל משה", ואילו בספרים הקבליים ששרדו, הכותרים מרמזים על תוכן הספר ולא על המחבר. כך למשל "שערי ירושלים" הוא הספר העוסק בביאור נבואות הנחמה המציינות את שבע שבתות הנחמה ואשר כולן עוסקות בירושלים בתקופת הגאולה.

ולהיות שכל ימי, משעמדתי על דעתי כל חשקי הוא לעלות ולשכון כבוד בירושלם על התורה ועל העבודה, והיו עיני ולבי שם כל הימים, אמרתי אחר ספר על שם ירושלם עיה"ק ת"ו [=עיר הקודש תבנה ותכונן] ואתנחם בו. לכן שמתי אל לבי וכתבתי פירוש על ז' דנחמתא⁴² המדברים בנחמת ירושלם תוב"ב [=תבנה ותכונן במהרה בימינו], ואגבן מאמרי רז"ל מדרשים ואגדות משניות ומגמרות, מקצת על דרך הפשט ורובא דרובא ע"פ הסוד, מהקדמות הרב האר"י זלה"ה ושאר מקובלים הנמשכים אחריו. וקראתי שם הספר **שערי ירושלם** ואמרתי זה ספר שערי ירושלם יהיה לי למשיב נפש שיהא שמי נזכר עליו אגב חביבות זכרון שם ירושלם.⁴³

גם הספר השני "מעשה רב" מרמז על תוכנו של הספר שעיקרו ביאור המעשיות שהובאו בגמרא משם רבה בר בר חנה.

פירשתי כל מאמרי רב"ח והנלווי אליהם עם כמה מאמרי חז"ל ופסוקי אנ"ך רובם ככלם עד"ה כאשר עין הקורא תחזינה מישרים כדי להשיב נפשי ותשוב רוחי אלי וקראתי שם החיבור הזה "מעשה רב" הא' משום שרובו ככולו הוא פירוש מעשיות של רב"ח. ועוד כדי להודיע שאע"פ שהם נראים מעשיות בעלמא מ"מ כח עצום ורב יש להם שהם מדברים למטה וכונתם ברזין דלעילא

42 כך נקראות שבע השבתות מהשבת שאחרי תשעה באב ועד סוף חודש אלול, שבהן קוראים בהפטרה מפרקי הנחמה בישעיהו.

43 תפלה למשה, הקדמה.

מלין לצד עילאה ברזא דזוהר העליון סוד הדעת ברא קדישא שכולל שם מ"ה וש"ע נהורין כחושבן שם הספר הזה לכן קראתיו מ"עשה ר"ב.⁴⁴ ואילו ספר "תפלה למשה" יש בו גם מזה וגם מזה. הוא מרמז לשם המחבר וגם מעיד על תוכנו. בהקדמתו לספר, מתנה המחבר את מר גורלו ובו גם מיתת אשתו ובניו במגפה. אמנם מאורע זה נזכר כבר בהקדמת "שערי ירושלים" שכאמור נכתב לפני "תפלה למשה", אולם שם האווירה לא נשמעת פסימית כמו הדברים שנאמרים כאן. בהקדמה זו נראה שהיו לו צרות אחרות ועליהן נוספה צרת המגפה שבה מתו אשתו וילדיו. במצב זה הוא מחליט לכתוב ספר שיהיה לו לזיכרון:

הן בשמים עדי וסהדי במרומים, כי לא לכבודי נכנסתי לפנים ממחיצתי, אך בראותי בחורותי סר הלם, ויצורי כצל כלם, ולבי דואג בקרבי. ומה גם כי הקיפוני יגונות נוספות, במיתת אשתי ובני במגפה, ואותר רק אני לבדי, על כן אמרתי תנחמני ארש"י לתור ולדרוש אחר דברי חכמים ולחבר ספר להיות עולה לי לזכרון.⁴⁵

בהמשך ההקדמה לאחר תיאור הספרים שכתב כולל הספר הנוכחי, הוא חוזר לתנות את צרותיו:

ועם כל התלאות שעברו על ראשי כמשא כבד יכבד ממני במיתת הבנים ואף צרות צרורות בשמלותי מכמה הרפתקי דערו עלי, לא שלותי ולא שקטתי ולא נחתי ומנוחה לא מצאתי, עכ"ז לא חשכתי עצמי ממלאכת שמים לעשות יציצים ופרחים לתורה, וע"י שקלא וטריא ממלא רווחא שמעתא.⁴⁶

תחילה הוא מבאר את אחד עשר פרקי התפילה מתהילים צ–ק, ולאחר מכן מוסיף ומבאר תפילות נוספות: תפילת חנה,⁴⁷ תפילת יונה ממעי הדגה⁴⁸ ותפילת חזקיה.⁴⁹ באמצע הביא עוד שני פרקי תפילה מתהילים שהם תפילה לעני,⁵⁰ ותפילה לדוד הטה.⁵¹

מעשה רב, הקדמת המחבר.	44
תפלה למשה, הקדמה.	45
שם.	46
שמו"א ב, א–י.	47
יונה ב, ב–י.	48
מל"ב יט, טו–יט.	49
תהילים קב.	50
שם פו.	51

הגם הלום ראיתי אחרי רואי שנעזרתי להוציא כלי למעשהו הספ' הנז' 52 אמרתי ש"מ [=שמע מינא] עת רצון הוא, ותכף ומיד שמתי פני לעשות פירוש ליי"א מזמורים שאמר משה בתפלתו כשהוקם המשכן כדבריהם ז"ל ומתחילים מ"תפלה למשה" עד מזמור לדוד. והוספתי על זה פירוש תפי' חנה, ותפלת יונה, ותפלה לדוד, ותפלה לעני, ותפלת חזקיהו ע"ה. ורובם ככולם ע"פ הסוד מהקדמות הרב האר"י ז"ל ואגבן פסוקים ומדרשים ואגדות. 53

בשני הספרים, "שערי ירושלים" ו"תפלה למשה", מדגיש ר' משה בנימין את כיוונו העיקרי שהוא הכיוון הקבלי, אם כי עדיין הוא משלב בהם גם דברי פשט. הוא אינו רואה עצמו משלים את תכליתו ושלמות נפשו רק בעיסוק בפשט, ועיקר השלמות לדעתו היא בתורת הסוד. על שיטתו בכתיבת הספר "שערי ירושלים" הוא אומר בהקדמתו לספר:

כי לא מחכמתי ומעוצם בינתי עשיתי זאת, רק מצאתי יסוד מוסד יסוד ספיר וגזרתו פנינים מהרב הקדוש האלודי האר"י זלה"ה, ועל פי יסודו של הרב הקדוש זלה"ה בניתי בניני מהקדמותיו אשר בידי, ואשר מצאתים בשאר ספרי המקובלים. ומהם הקדמות דברי שאר המקובלים, ואגבן מדברי הזוהר, ותיקונים, כאשר עיני הרואה תחזינה מישרים. ובניתי עליהם מאמרי חז"ל מדרשים ואגדות, וכן משניות ומימרות ופסוקי אנ"ך, ואגבן פירוש להפטרות ז' דנחמתא רובם כולם ע"פ הסוד בנויים על פי הקדמות הרב זלה"ה ושאר מקובלים כנ"ל. 54

בשני הספרים, "שערי ירושלים" ו"תפלה למשה", השיטה דומה. בשניהם ברור שעיקרם הוא דברי הקבלה שבהם ואגבם הוא מביא גם דברי פשט ודרש ממקורות חז"ל שונים. שיטתו בכיבור שני הספרים מיוחדת בכך שהוא למעשה מפרש את התפילות ואת הפרקים פירוש כפול, על דרך הפשט ועל דרך הסוד. כל אחד מן הפירושים הללו הוא פירוש מושלם, ויכול לעמוד בפני עצמו. שלא כמו אצל אחרים המשלבים בתוך פירוש הפשט גם סודות קבליים, ר' משה מפרש את הכתובים פעמיים ובדרך אומן מחבר ביניהם. פעמים הוא מתחיל בכיבור הפרק או התפילה בדרך הפשט, ובסופו של הכיבור הוא חוזר לבאר על דרך הסוד; ופעמים ההפך, הוא מתחיל בדרך הסוד ועובר לדרך הפשט. שני הפירושים אינם שווים בכמותם, אלא

52 הכוונה לספר שערי ירושלים.

53 תפלה למשה, הקדמה.

54 שערי ירושלים, הקדמה.

פעמים שהאחד ארוך והשני קצר ופעמים ההפך. את המעבר מן הפשט אל הסוד הוא מציין בכמה דרכים כגון: "ועוד יש לפרש על פי הסוד",⁵⁵ או "ועל דרך הסוד",⁵⁶ "ולפרשו על פי הסוד", "ועוד נוכל לומר על פי הסוד", "או נוכל לפרש על פי הסוד", "ועל פי דרך האמת נפרש שנית המזמור",⁵⁷ "ועתה נחזור לראש המזמור ולפרשו בדרך נסתר".⁵⁸ המעבר מן הסוד אל הפשט הוא בציון "ועל דרך הפשט", "כפי דקדוק לשון הפשט", "וכפי הפשט". פעמים כאשר הוא חוזר לפרש בדרך הפשט לאחר דברי הקבלה הוא אומר: "ועוד יש לפרש בפסוק".⁵⁹

ויש גם מעבר מדרך הסוד הקבלי שכאמור הוא בעיקרו קבלת האר"י, אל דרך הדרש. המעבר הוא במילים "ועל דרך הדרש",⁶⁰ אולם הציטוט המובא הוא מן הזוהר רעיא מהימנא, הווי אומר שלדידו גם הזוהר יכול להיות חלק ממדרש, כאשר הדברים המובאים אינם קשורים בספירות או בזיהוי השמות האלוהיים והשפעתם בעולם.⁶¹ שימוש זה של הזוהר כמקור לא קבלי, אלא כמקור מדרשי, חוזר גם במקום אחר כאשר הוא מפרש את כוונת המאמר מן הירושלמי בעניין התפילה בעזרת מאמר מן הזוהר, המפרש פסוק מתהילים. המקור מן הירושלמי מדבר על רב מתנה שאמר שהוא לא היה מכוון בתפילתו כדי שלא יסיח את דעתו, והתפילה הייתה שגורה בפיו, וכאשר היה מגיע ל"מודים" ראשו היה מוטה מאליו, אף לא אחד מן החכמים הנזכרים שם לא אמר שהוא מכוון במובן הרגיל של הכוונה בתפילה. ר' משה מפרש את הכוונה בדבריו אלה של רב מתנה ושל האחרים כך שלא נחשוב שאין צורך בכוונה בתפילה, ולשם כך כאמור הוא נעזר בפירוש מן הזוהר. הפירוש בזוהר מדבר אָמנם על ממונים על מלאכים ועל מקטרגים, אך אין בו למעשה שום עניין קבלי מובהק, והוא כולו פירוש מדרשי המתאר את מהלכה של התפילה אל ה' וביותר את התשובה ומילוי הבקשה על ידי הקב"ה בעזרת משרתיו, וכך הוא אומר הדברים:

שם, ו ע"ב.	55
שם, כג ע"ב; לא ע"ב.	56
שם, יא ע"א.	57
שם, נו ע"ב.	58
שם, טו ע"ב.	59
שם, כ"ה ע"ב.	60

61 ראו ש' רגב, "המחשבה הראצינאליסטית בהגות היהודית במאה ה"ט", מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, כרך ה (תשמ"ו), עמ' 155–189; הנ"ל, "קבלה ופילוסופיה בהגות היהודית במאה ה"ט", מחניים 6 (תשנ"ד), עמ' 142–151.

והעניין הוא כדפירושו הזוהר על פ' תוחלת ממושכה, שהכונה היא כי בהנתן שאלת בקשת התפלה לאדם מידו של הקב"ה לידו, אין עליה שום קטרוג ממחנות הממונים. אבל כשהיא ממושכה, פירוש שנמשכת ובאה דרך מחנות המלאכים מממונה לממונה, מעיינין בה ובמעשיו של האיש ההוא בעל התפלה ומקטרגין עליה והיא מחלת לב.⁶²

בהמשך משלב ר' משה בתוך הפירוש הדרשני גם מקור קבלי מאוחר יותר, את הספר "חמדת צבי", שבו יש הבחנה בין כוונה קבלית, דהיינו כוונה המתייחסת לספירות, ובין כוונה רעיונית המתייחסת לפירוש התפילה. שני סוגי הכוונות האלה מיוחסים לשני מלאכים שונים, ולכן בעצם דבריהם של החכמים מתייחסים לניסיונות להגיע לכוונה קבלית בתפילה.

לפי שיש כונה שכל דברי התפלות הם רמוזים במדות כנודע, ויש כונה במשמעה. ופירוש לא אכוונת, ר"ל שהיה מכיין התפילה כמשמעה אך לא בסוד המדות, ואומר פעם א' הרהרית בלבאי ורציתי לכוין בסוד המדות לפי שראיתי אכתריא"ל אלקפתא ממונה על ר"ג [= ריש גלותא] מטטרו"ן. והוא שאכתריא"ל מעלה התפלות שהם בסוד המדות, ומטטרו"ן מעלה התפלות שהן כמשמען וע"מ לקבל פרס... שכל א' יש לו כח יותר על חבריו, וכשמכניס דברים אלו בלבו נכנס מורך בלבבו מאימת הממונים הנז' המעלים התפלות, יסיח דעתו מעיין תפלה.⁶³

יש גם מעין גיחות קצרות לכיוון הקבלי מבלי לציין זאת במפורש, אלא פשוט שילוב רעיון קבלי בתוך הפשט או הדרש. הפרשנות הקבלית עוזרת לו לפרש את המדרש או את הפסוק. בתחילת הפרק הרביעי מביא ר' משה מדרש ממנו מבין המחבר כי הקב"ה מתלבש בצורות ביטוי שונות לפי הפעולות הנדרשות ממנו. פעם הופעתו כצעיר כאיש מלחמה ופעם הופעתו כזקן. הביאור לדמות הזקן מבוארת על ידי ר' משה בדרך הקבלה בהסתמך על דברים שנאמרו בפרק אחר קודם לכן.

או יפורש סיום הכתוב עם דרך שכתבתי למעלה בסוד זקן ושיבה, כי או"א [=אבא ואמא] נקראו זקנים, כי באבא סוד י' דנהיר בו' ראשונות דבינה הרי ס' לזקנה והם נקראים חו"ב [=חכמה ובינה]. וכשזוכה לסוד ז' תחתונות דעתיק

62 תפלה למשה, כו ע"ב.

63 שם, כו ע"א.

המתלבשות בז' תיקוני דינא דארין, אז הוא בסוד שיבה שכלה רחמים, ואז נהירין הרחמים והחסדים בכל העולמות.⁶⁴

לאחר בירור הדברים הללו והבנת הרעיון הקבלי המיוחס לקבלת האר"י חוזר ר' משה לעסוק בפירושו הדברים בדרך הפשט, מבלי לציין זאת בציון מיוחד. מעברים הדרגתיים כאלו מן הרעיונות הקבליים אל הפשט נעשים במספר מקומות בחיבור. לפעמים הוא מוסיף בין הדיון הקבלי המובהק לדיון בדרך הפשט קטע שיש בו עירוב של מושגים קבליים עם פרשנות על דרך הפשט. המושגים הללו נזכרו בדיון הקבלי הקודם לדרך הפשט, ועל כן אין ר' משה דן בהם אלא רק מזכיר אותם ומשלבם בתוך הפירוש. מכאן המעבר אל הדיון בדרך הפשט הוא קל ופשוט יותר.⁶⁵

יוצא מן הכלל הוא המזמור השמיני שהוא כולו על דרך הפשט. אמנם מוזכר בו הזוהר ואף יש הפניות אליו, אך כל זה אינו במסגרת דיון קבלי, אלא במסגרת הדיון הפשטני—דרשני בלבד. האם התכוון ר' משה לחזור אל המזמור הזה ולשלב בו דיון קבלי מאוחר יותר ומסיבה כל שהיא לא עשה זאת? לעומת זאת המזמור השני, להוציא חלק קטן ממנו בפתיחה שבה הוא מפרש את המדרש שפתח בו ועוד מדרש נוסף, כולו הוא על דרך הקבלה. מזמור עשירי מבואר כולו על דרך הקבלה בלבד, ואינו מביא דבר על דרך הפשט או הדרש. הוא אף אינו פותח במדרש כרגיל אלא בדברי קבלה.

בשני מקומות בספר מתאר ר' משה איזו שהיא צורה של גילוי מסטי, שעוזר לו להבין פסוק או מאמר מוקשה. הוא אינו מציין במפורש הופעה של גילוי מגיד או שהוא דיבר עם דמות מסוימת, דוגמת המגיד של ר' יוסף קארו שגילה לו סודות שנכתבו אח"כ בספר מגיד מישרים. גם לא נאמר שחלם חלום ובחלומו נתגלה לו פתרון הבעיה. כאן המחבר הוגה בבעיה מסוימת ותוך כדי עיון הוא שוקע בשינה ומרגיש ששפתיו מתנועעות מאליהן ומגידות לו את פתרון הבעיה. כאשר הוא מתעורר הוא יודע את הפירוש הנכון של הפסוק שחיפש או אף הפניה לספר מסוים ששם ימצא את הפתרון. לא נזכרת איזו שהיא פעילות מסטית או אחרת שהיה צריך לעשות לפני הגילוי, ואף לא נאמר שחלם חלום. הביטוי הרגיל הוא "שפתותי

64 שם, ל' ע"ב.

65 ראו למשל סוף המזמור השביעי, שם, ס' ע"ב.

מרחשות", שהיא אולי טכניקה של שינון שתוך כדי פעילות זו חוטפתו השינה, וכשהוא מתעורר הדברים שגורים בפיו.⁶⁶ במקום אחד בספר "תפלה למשה" שבו מתייחס ר' משה בנימין לשיטה זו של כתיבה, הוא אומר:

והנה קודם כתיב זה הייתי מעיין בפסוק זה לראות מה ישים ה' בפי, ונשתקעתי בשינה והרגשתי ששפתותי מרחשות בהבנת הפסוק הזה טוב להודות לה', פירוש שטוב לעשות מאלדי"ם דריבוע שעולה ר' שיהיה אלדי"ם דידודי"ן. ואשתומם כשעה חדא ונתן ה' בלבי שההבנה היא כפי הקדמת הרב האר"י ז"ל שכתב בפירוש יהי ביתך פתוח לרוחה.⁶⁷

מדבריו יוצא בביורור שזו לא הייתה פעילות מכוונת מצידו של ר' משה, אלא פעילות אקראית, כלשונו "נשתקעתי בשינה" תוך כדי עיון בפסוק. האם מתאר לנו ר' משה חוויה מסטית שהוא חווה בשעה שעיין בפסוק? משמעות הפסוק שהגה בו לפני שתקפה אותו השינה נרמזת לו תוך כדי שינה, וכשהוא מקיץ הוא מתבונן ברמז שניתן לו והוא מבין את משמעותו. הרמז שניתן לו ככל הנראה היה הטקסט הקבלי שממנו הוא יבין את משמעות הפסוק. אמנם אין הוא מגדיר את חווייתו כחוויה מסטית, אולם הוא בכל זאת קיבל רמז למשמעות האמיתית של הפסוק תוך כדי שינה, דהיינו במעין חלום, אם כי הוא אינו אומר במפורש שחלם חלום.

פעם נוספת מתאר ר' משה סיטואציה דומה אשר בה תרדמה נופלת עליו תוך כדי עיון, וכשהוא מקיץ מן התרדמה העניין מתבהר לו והוא מוצא את הפירוש הנכון. "והנה בלילה רעיוני על משכבי סליקו והייתי מעיין בפסוק וישלח יאושע בן נון שנים אנשים מרגלים, וחטפתי שינה, וכשהקצתי הרגשתי שרחושי מרחשן שפותי וכאלו אני רואה שיש מי שמשים הדברים בפי ואני מדבר ואומר".⁶⁸

גם כאן הוא מרגיש כאילו שפתיו נעות מאליהן, וכאילו מישהו שם את הדברים בפיו. הוא אינו יכול להגדיר אותו מישהו, ואינו יכול להגדיר את האירוע כחוויה מיסטית. הפירוש שהוא מגלה או שהוא מקבל הוא פירוש קבלי של העניין כמו שבפעם האחרת לעיל גם כן קיבל פרשנות קבלית.

66 ר' גיימס, החוויה הדתית לסוגיה, ירושלים תשכ"ט, עמ' 249–281; י" דן, על הקדושה, ירושלים תשנ"ז, עמ' 31–58.

67 תפלה למשה, כה ע"א.

68 שם, יב ע"ב.

אפשר לכן לומר שבשני המקרים הוא מבקש משמעות על דרך הסוד הקבלי לאירוע שהוא למעשה אירוע ארצי פשוט. הנחתו של ר' משה, על פי האמור בזוהר,⁶⁹ שצריכה להיות משמעות נסתרת לסיפור המקראי שבגללו הובא המעשה ונכתב כפי שהוא נכתב. הפרשנות הקבלית הסודית שהוא מחפש מתגלה לו בזמן השינה, לאחר שהיה הוגה בבעיה קודם שנרדם.

מקרה נוסף כזה מצוי גם בספר "שערי ירושלים", שבו הוא מתאר מצב שבחלום הוא מוצא פרשנות מסוימת לפסוק, והוא מרגיש כאילו הדברים באים אליו באופן אוטומטי כאילו שהוא קורא דברים כתובים. וכשהוא מתעורר משנתו, הוא נזכר בכל הדברים, משחזר את הביאור, והוא כותב אותם בפירושו. "או ירמוז הפסוק למה שראיתי בחלומי שהקצתי משנתי ומצאתי עצמי ששפתותי רחושי מרחשן ויוצאים הדברים מפי כאלו כתובים לפני. וכך היה שהיה הדיבור יוצא ואומר".⁷⁰ אמנם לא נאמר מאומה על הפעילות שקדמה לחלום, דהיינו האם עסק בפעילות מסתית כל שהיא, או שעסק בחיפוש אחר משמעות ופירוש לפסוק וכדו'. כל מה שאומר לנו המחבר הוא דיווח על התוצאה מרגע החלום ואילך.

סיכום

כאמור ר' משה בנימין הוא מראשוני המקובלים בכבל אשר כתביהם שרדו והגיעו לידינו בדפוס או בכ"י. אמנם חלק מכתביו שאינם כתבי קבלה לא שרדו, אך המעט שנשאר יכול ללמד על האישי תולדותיו ותקופתו. אנו רואים שהיו קשרים הדוקים בין בבל לבין מרכזים יהודים אחרים, ובעיקר ארץ ישראל. זאת אנו למדים על פי המקורות הרבים – קבליים ושאינם קבליים – המשולבים בצורה סמויה או גלויה בכתביו. חלקם הוא רכש בעצמו כפי שהראה בניהו במאמרו הנ"ל, וחלקם ייתכן שמצא בספריות בתי המדרש או בספריות פרטיות שבעליהן פתחו אותן לשימושם של תלמידי חכמים. אפשר גם להניח במידה רבה של ודאות שמקובל בשיעור קומתו של ר' משה בנימין לא היה יחיד בדורו כיוון שכדי להגיע ללימוד ברמה כזו צריך בסיס רחב יותר של בית מדרש או קבוצה של מקובלים. אמנם ראשיתו של ר' משה בנימין הייתה בצפון בישיבה במוצל ששם היו מקובלים נוספים, אולם המעבר לבגדאד לא יכול היה להיעשות אלמלא הייתה תשתית לימודית מתאימה שבה היה יכול להמשיך ולהתפתח. בדורו מצאנו וראינו עוד חכמים, כגון ר' עזרא הבבלי, שעסקו בקבלה, אם

69 זוהר, ח"ג, קנב ע"א.

70 שערי ירושלים, דף קף ע"א.

כי לא כתבו דברי קבלה ברמה כזו של ר' משה בנימין. בדור שלאחריו אנו עדים להימצאותם של מקובלים נוספים שכתבו דברי קבלה כגון ר' ששון שנדוך. ניצנים ראשונים אלו הפכו במאה התשע-עשרה כבר לנחשול אדיר והשפעת הקבלה והמקובלים על יהודי בבל הייתה עצומה.

